

forelæsninger

BONDEN I DANMARKSHISTORIEN

Onsdag 23. november 2022 holdt dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen tiltrædelsesforelæsning som adjungeret professor ved Aarhus Universitet. Dette er en let redigeret udgave af forelæsningen. Der bringes kun henvisninger til værker, der omtales direkte, og kun én gang for hvert værk, skønt forelæsningen trækker på en langt mere omfattende litteratur.

Da Erik Arup gik i gang med at skrive sin Danmarkshistorie, proklamerede han, at bogen skulle være bondens Danmarkshistorie i modsætning til de fleste andre, der mest handlede om konger.¹ Arup blev aldrig færdig, og man kan også diskutere, i hvor høj grad de realiserede bind faktisk har bonden som hovedperson, men alene hensigtserklæringen er et markant udtryk for både Arups tanker og tiden.

Reelt eksisterede der allerede en bondens Danmarkshistorie på det tidspunkt, Arup gik i gang. Den kan stykkes sammen af kapitler i de store historieværker, som blev skrevet af faghistorikere, men træder endnu tydeligere frem i populærhistoriske værker og skolebøger. Grundfortællingen var, at landet langt tilbage havde været præget af frie bønder, som dog med tiden var blevet mere og mere undertrykte, til det vendte med landboreformerne, hvor bonden blev givet fri. Derefter havde bønderne selv taget initiativ til at bringe dansk landbrug frem, både i moderniseringer på gårdene og overbygning i form af andelsbevægelsen. Fortællingen stod stærkt, fordi landbruget var et stort erhverv, stod for det meste af Danmarks eksport og nød international beundring i begyndelsen af det 20. århundrede. Samtidig bød den på en forklaring på udviklingen fra det generelt temmelig negative billede af bønder og landbrug i 1700-tallet, som fandtes i både samtid og eftertid, til succesfortællingen i det tidlige 20. århundrede.

¹ Arup: *Danmarks historie*.

Grundfortællingen blev fastholdt længe og går også i varierende grad igenem de følgende årtiers historieskrivning, men efterhånden som landbrugets egen rolle blev mindre, begyndte den at blive udfordret. I 1979 udgav Thorkild Kjærgaard den vigtige artikel "Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning".² Her blotlagde han fortællingen og viste, at den har gårdmændene som protagonist og ser tingene ud fra deres position. Godsejerne bliver da ofte fortællingens skurke, og den landlige underklasse stort set overset. Kjærgaards analyse rammer i alt væsentligt præcist, om end den strammes noget. Således regnes Fridlev Skrubbeltang til gårdmandslinjen, skønt han har skrevet disputats om husmænd! Men Kjærgaard har ret i, at den absolutte hovedtendens har været at se tingene med gårdmandsøjne, og at denne implicitte selvfølgelighed bør udfordres. Jeg er mindre begejstret for det, han har søgt at sætte i stedet, bl.a. i disputatsen *Den danske revolution*.³ Jeg skal ikke her forholde mig til den økohistoriske fortælling, men den mere socialhistoriske linje i bogen er nærmest gårdmandslinjen vendt på hovedet, så landboreformerne ikke indvarsler noget positivt, men det modsatte. Det synspunkt er lige så ideologisk som det, Kjærgaard gør op med, men sværere at forene med empirien. Det bliver kun værre, når det i strammet form gengives af den amerikanske historiker Kenneth Pomeranz, hos hvem Danmark i 1800-tallet bliver en dystopisk fortælling om en brutal kamp for blot nogenlunde at holde trit med den voksende befolkning.⁴

Andre anfægtelser er kommet fra mere kulturhistorisk og antropologisk inspirerede historikere. Peter Henningsen undersøger i sin disputats *I sansernes vold* først 1700-tallets diskurs om bønder og kan konstatere, at det meste af samfundseliten kun havde lidt til overs for bønder, som blev anset for dumme og dovne, traditionsbundne og overtroiske.⁵ Der var dog også røster, som mente, at bøndernes eventuelle mangler skyldtes deres vilkår – og de fik overtaget ved landboreformerne. Henningsen søger imidlertid også at danne sit eget billede af bønderne. Her er han stærkt inspireret af det, han kalder det antropologiske bondebegreb. Det dækker over opfattelser, formuleret af antropologer, primært amerikanske, i høj grad ud fra studier af udviklingslande i det 20. århundrede. Disse forskere betoner også traditionalisme og konservatisme, om end på noget forskellig vis. Henningsen lægger særligt vægt på forestillingen om, at goderne var begrænsede, og han mener, at den og andre traditionelle opfattelser var udbredte blandt bønderne, der derfor var meget skeptiske over for fremskridt og forandring.

2 Kjærgaard: "Gårdmandslinjen".

3 Kjærgaard: *Den danske revolution*.

4 Pomeranz: *The Great Divergence*.

5 Henningsen: *I sansernes vold*.

Steen Buscks opfattelse i disputatsen *Et landbosamfund i opbrud* har lighedspunkter.⁶ Udgangspunktet var ifølge Busck et traditionelt bondesamfund, og han sætter sig derpå for at undersøge moderniseringen, som igen primært sættes lig med overgangen til kapitalisme. Det forudsætter opsplnitning af husholdet i husholdning og produktion, forvandling af gårdene til kapital og et rationelt verdenssyn, erklærer han. Busck påpeger mange konkrete forandringer, men når frem til, at kapitalismen aldrig rigtig slog igennem. Han mener derfor, at traditionalismen blev ved med at præge bønderne i betydelig grad, i hvert fald til 1800, hvor Buscks bog slutter.

Et sted bag Busck, Henningsen og det 'antropologiske bondebegreb' aner man skyggen fra den russiske landbrugsøkonom Aleksander Chayanov, som i 1920'erne formulerede en "teori om bondeøkonomien" ud fra sine – dårlige – erfaringer med at få russiske bønder til at kollektivisere og modernisere.⁷ Chayanov argumenterede for, at husholdet var udgangspunktet for bondeøkonomien, og dens konkrete udformning afhang af forholdet mellem husholdets og ejendommens størrelse. Generelt var bønder dog subsistensorienterede, mente han, og stræbte kun i ringe grad efter at forbedre driften og forøge velstanden.

Umiddelbart er der langt fra Chayanov til det fremherskende billede af dansk landbrug i 1920'erne, men man kan alligevel finde visse lighedspunkter i Thomas Højrup's beskrivelse i *Det glemte folk* fra 1983.⁸ Her argumenterede Højrup for, at landbruget (og visse andre erhverv) var præget af en selvstændighedslivsform, som stod i modsætning til de andre herskende livsformer i det moderne samfund – på den ene side lønmodtagerlivsformen med den skarpe opdeling i den solgte arbejdstid og den fritid, man selv styrede, på den anden side kapitalist- og karrierelivsformernes konstante jagt på at komme videre og nå højere. Modsat disse var selvstændighedslivsformen ifølge Højrup præget af helhedstænkning og et cyklisk syn, hvor tingene hang sammen, og målet var at kunne opretholde den hverdag, man var i. Det billede kunne mange tilknyttet landbruget godt se noget rigtigt i.

De forskellige anfægtelser af den klassiske gårdmandsfortælling bidrager alle med at stille kritiske spørgsmål til den og give anledning til genovervejelser. Omvendt rejser de nye paradokser. Busck og Henningsen holder sig stort set til det 18. århundrede, men man må spørge, hvordan dansk landbrug kunne nå så beundret en position hundrede år senere, hvis bønderne var så konservative, som de to forfattere giver udtryk for. Omvendt må man spørge, hvordan fortællingen om modernisering og effektivitet kan forenes med Højrup's billede af en traditionel

6 Busck: *Et landbosamfund i opbrud*.

7 Chayanov, Thorner og Kerblay: *Chayanov*.

8 Højrup: *Det glemte folk*.

livsform. Steen Busck peger på paradokset i slutningen af sin disputats. ”Kapitalister blev de aldrig”, skriver han, men alligevel blev jyske bønder koblet på den moderne økonomi, der udgik fra det kapitalistiske England, fastslår han. Det er jeg enig i, og det er i et godt udgangspunkt for at se på sagen igen.

I resten af denne forelæsning vil jeg prøve at genbesøge den store fortælling om danske bønder og se, hvordan dele af den gamle grundfortælling og dele af de nyere anfægtelser – måske – meningsfyldt kan forenes til en revideret version. Min fortælling begynder i senmiddelalderen. Det hænger klart sammen med, at jeg føler mig bedst i stand til at udtale mig om tiden fra da og til nutiden, men også med, at senmiddelalderen på flere punkter kan siges at have formet, befæstet eller grundlagt helt centrale vilkår for den senere bondehistorie.

Indledningsvis er der grund til at betone, at bondelandbruget i hvert fald siden senmiddelalderen og indtil for få årtier siden har været bygget om op et hushold. Så langt er jeg enig med Chayanov. De danske bondehushold var igen bygget op om en kernefamilie, men ofte suppleret med andre familiemedlemmer og/eller tjenestefolk. Dette bliver præciseret af Steen Busck, og jeg har selv skrevet en artikel om det, men i øvrigt er synspunktet ukontroversielt og eksplicit udtalt eller implicit forudsat i stort set hele den danske litteratur.⁹ Langt op i tid var husholdsorganiseringen i øvrigt ikke enestående for landbruget, men gjaldt også det meste af håndværk, handel og andre erhverv, men husholdsmodellen holdt sig usædvanligt længe inden for landbruget. Desuden var den, som Chayanov påpeger, bundet til en landejendom, hvis størrelse vanskeligere lod sig forandre end et værksted eller en forretning, fordi jord er en begrænset ressource, som der har været rettigheder til i hele den periode, vi beskæftiger os med (og meget længere endnu). Den ene kunne derfor kun vokse, hvis han overtog jord fra en anden.

En helt afgørende forudsætning for udviklingen i dansk landbrug er derfor, at bondegården har været den dominerende enhed i hvert fald siden senmiddelalderen og frem til anden halvdel af det 20. århundrede. En bondegård defineres her som et brug, der var stort nok til at beskæftige og forsørge en kernefamilie, som regel suppleret med få andre husholdsmedlemmer, men ikke større, end at familien selv deltog i det praktiske arbejde og leverede en stor del af den nødvendige arbejdskraft, i de fleste tilfælde halvdelen eller mere. Denne funktionelle definition passer stort set til det, der har været anset for bondegårde gennem de skiftende tider.

I senmiddelalderen var bondegårdene næsten enerådende inden for landbruget, og antallet af gårde passede til befolkningen i den forstand, at der var gårde til langt de fleste familier. Over de næste århundreder steg befolkningen i bølger, men gårdstrukturen ændrede sig forholdsvis lidt. På den sjællandske øgruppe, hvor godsejermagten var størst, fandtes der stort set de samme gårde fra

9 Rasmussen: ”Familie, brug og familiebrug”.

1400-tallet til 1960'erne. I Jylland og Sønderjylland var der længe større fleksibilitet, og her var gårddele hyppige fra slutningen af 1400-tallet til første halvdel af 1600-tallet, men derefter tog de stærkt af. Delingerne skete primært på bondesamfundets initiativ, mens staten og godsejerne bærer en meget stor del af ansvaret for, at de ophørte, idet de kom til at anse ejendomme af en vis størrelse for det bedste grundlag for skatter, hoveri og andre byrder. Befolkningsoverskuddet fandt i stedet plads i helt eller næsten jordløse huse, som der gradvis blev flere af, så der opstod en betydelig landarbejderbefolkning ved siden af de egentlige bønder. I løbet af 1700-tallet overhalede landarbejdergruppen gårdmændene i tal på Sjælland og halede stærkt ind på dem vest for Storebælt.

Bondegårdene overlevede ikke bare det pres nedefra, som den voksende befolkning repræsenterede, men også et pres ovenfra i form af nye og større herregårde. Fra anden halvdel af 1500-tallet satsede danske godsejere i høj grad på stordrift, og der blev over et par hundrede år nedlagt op mod 3.000 bondegårde. Det var dog kun 5 % af alle, så der var grænser for graden af dette pres, og i øvrigt blev det principielt standset af et forbud i 1682, om end der blev givet en række dispensationer. Staten ville beskytte bondegårdene, fordi de var grundlaget for magtstatens udskrivning af skatter og soldater. Herregårdene kom kun til at drive 10 % af landets jord. Ganske vist leverede de meget af eksporten, men det skyldtes, at de kunne vælte omkostninger til arbejds- og trækraft over på bondebrugene i form af hoveri. Bondegårdene forblev den ubetinget vigtigste grundenhed i landbrugssamfundet.

De middelstore bondegårdes eller udvidede familiebrugs dominans i Danmark og det meste af Slesvig var hverken enestående eller selvfølgelig. De middelstore bondegårde dominerede også Nordvesttyskland, det meste af Norden og en række andre regioner, men andre steder i Europa fandtes adskillige andre varianter. Store dele af England, Catalonien og flere regioner i Frankrig og Italien blev i stedet præget af noget større ejendomme, som sprængte familiebrugets rammer og i høj grad blev drevet ved landarbejdere, og inden for den danske konges lande fandt man det samme i den sydslesvigske marsk. I store dele af Nordøsteuropa fik hoveribaseret feudal stordrift langt større vægt end i Danmark. Det er det sydøstlige Slesvig og Holsten et markant eksempel på. Atter andre steder blev jorden tværtimod arvedelt igen og igen, så man endte med et stort antal småbrug, som familierne kun delvis kunne leve af. Det var bl.a. udbredt i Sydvesttyskland, men fandtes også inden for det danske monarki, nemlig på vadehavsøerne Føer og Sild. Bondegårdens dominans i Danmark og Nordslesvig var et produkt af de konkrete politiske og sociale kræfter i området.

Bondegården blev således en sejlivet arv fra senmiddelalderen. En anden arv, som holdt længe men dog ikke *lige* så længe, var bøndernes formelt underordnede stilling i samfundet. I senmiddelalderen udvikledes standssamfundet, hvor befolkningen principielt blev inddelt i grupper med forskellig stilling, og her blev bondestanden den nederste, ikke-privilegerede stand. Desuden udvikledes

værnssystemet, hvor bønder ikke blev anset for at kunne hævde sig selv fuldt ud og skulle være underordnet nogen fra de højere stænder. På den måde blev bønderne principielt både statusmæssigt lavere og formelt underordnet andre, og det gælder både gårdmænd og husmænd. Begge grupper var *bondestand*, om end kun gårdmændene var *bønder* i en mere snæver betydning. Også dette er led i en bredere europæisk udvikling, om end den havde meget forskellige former og tidsforløb.

Standssamfundet og værnet var vigtige sociale og mentale forhold, men de giver os ikke hele billedet af det senmiddelalderlige og tidligt-moderne landbosamfund. Visse områder var stort set ikke omfattet af dem. Inden for den danske konges riger og lande gælder det bl.a. Island, Gotland, dele af Norge og de slesvigske marskområder. Det betyder ikke, at disse områder dermed var lukkede om sig selv og blot producerede til subsistens. Den slesvigske marsk var tværtimod det mest kommercielle landbrugssamfund under kongens scepter, og her var der både kommercielle og politiske eliter – bare inden for en bondebefolkning, der ikke var standsopdelt.

Også i områder, hvor standssamfund og godsejerværn principielt herskede, var der bønder, som udfordrede de almindelige forestillinger om bønders roller og opførsel. Både i Danmark og de store dele af hertugdømmet Slesvig, som hverken var marsk eller stærkt feudale godser, finder vi rige bønder i 1400- og 1500-tallet, og det var meget ofte forbundet med handel og pengeudlån. En række betydelige embeder i lokalforvaltningen blev varetaget af bønder, bondefamilier havde tætte personlige bånd til borgerskab og lavadel, og bønder kunne både optræde selvstændigt på tinge og føre egne fejder. I nogle tilfælde kan vi knap skille stænderne ud fra hinanden. På den måde rummede samfundet både eliter *over* bønderne og blandt dem. Kun hvor de feudale forhold var meget stærke, er det sværere at finde bondeeliter. Alt det peger på, at et egalitært og ikke-kommercielt bondesamfund først og fremmest fandtes, når styring og begrænsninger oppefra tvang det den vej. Bjørn Poulsen har sagt, at bønder agerede frit, når de fik frie kår.¹⁰ Den udbredte bondehandel og velstandsstigning i en periode med lavt skattetryk taler for, at bønder søgte på markedet af andre grunde end tvang.

Systemet skærpedes mange steder i 1600- og 1700-tallet, herunder i næsten hele Kongeriget Danmark. Den voksende magtstat tog langt større ressourcer ud i form af skatter og soldater end før, og rigtig meget af det blev hentet hos bondebefolkningen, skatterne helt overvejende hos gårdmændene. Mange steder voksede herregårde og hoveri, og det samme gjaldt godsejernes myndighed over bønderne, især hvor godserne blev mere geografisk arronderede. Godsejere og byborgere gjorde samtidig deres bedste for at trække bønderne ud af de lukrative kommercielle sider af økonomien, meget markant omkring studehandel. Og oven i det voksede det kulturelle skel. Eliten tog hastigt nye vaner til sig i forbrug og

10 Poulsen: *Bondens penge*.

tænkemåde, og skønt bondestanden ikke stod stille, voksede afstanden. Det er en vigtig del af baggrunden for det udbredte negative syn på bønder blandt 1700-tallets eliter.

Men stadig var ikke alle bønder lige grå. Palle Ove Christiansen har studeret bønderne under det sjællandske storgods Giesegård. Her i ét af landets mest feudale områder mener han, at mange bønder var "fatalister" og levede fra hånden og i munden, men andre var "stræbsomme" og søgte at forbedre deres kår ved at leje græsning af naboerne, øge besætningen og måske drive noget handel og pengeudlån.¹¹ Steen Busck og Asbjørn Romvig Thomsen har fundet stræbsomme bønder med stor kommerciel aktivitet i de små lommer af Nordvestjylland, de har undersøgt (om end Steen Busck efter min opfattelse nedtoner det), og jeg finder dem selv i stort tal i det stort set herremandsløse Nordslesvig, hvor bønderne også stadig havde mange embeder i lokalforvaltningen.¹² Her er det umiddelbart sværere at finde fatalisterne. Det betyder naturligvis ikke, at disse bønder levede i en verden af konstant forandring som i dag. Meget af hverdagen og mange metoder forandrede sig ikke meget fra år til år, ofte end ikke fra generation til generation. Tradition og traditionalisme var vigtige i bondesamfundet, men det udelukkede ikke kommerciel økonomi og en aktiv stræben efter at forbedre sine kår. Og i øvrigt var der også masser af traditionalisme blandt håndværkere og herremænd.

Landboreformerne står som ét af de store vendepunkter i Danmarkshistorien, og de havde stor betydning for samfundet og ikke mindst gårdmandsgruppen. De blev i høj grad initieret oppefra af en elite, der nu troede på systematiske forbedringer af samfundet. Staten skubbede på ved at facilitere reformer og favorisere de reformvillige, ændre regler og presse i bestemte retninger. Godsejerne indtog en nøglerolle som ejere af det meste af landets jord. Her blev de reformvenlige støttet, og de øvrige efterhånden overbevist eller presset til at følge efter, så hele landet blev dækket på få årtier. I det meste af Slesvig var der ingen godsejere, så her skete processen i et samvirke mellem statsmagt og bønder. Her havde bønderne i øvrigt selv indledt processen flere steder.

Processen favoriserede gårdmændene. Ved udskiftningen blev brugsretten til jorden gjort individuel og rumligt afgrænset, men den sociale fordeling var uændret, så gårdmændene beholdt retten til langt det meste af jorden, og samtidig blev deres rettigheder over jorden i forhold til godsejerne markant forbedret. Inddragelse af bondejord til stordrift forblev ulovligt, og staten tillod kun ændringer af fæsteforholdet, som styrkede bøndernes stilling – dog med de slesvig-holstenske godsområder som undtagelse. Samtidig understøttede staten på forskellig vis overgang til 'selveje', og på en generation blev halvdelen af landets bønder ejere af deres gårde. At statens styring af processen ikke var ligegyldig, understreges af

11 Christiansen: "Livsstile".

12 Busck: *Et landbosamfund i opbrud*; Thomsen: *Lykkens smedje*; Rasmussen: "Handelsbønder eller moderne landmænd".

udviklingen i Mecklenburg og visse svenske godsområder, hvor godsejerne kunne gøre med jorden, som de ville, og i stor udstrækning inddrog bondejord under stordrift. Når Sverige ikke desto mindre stadig mest var bondeland derefter, skyldtes det, at godserne i forvejen fyldte mindre.

De danske og sønderjyske bønder selv indtog meget forskellige positioner i denne forandringsproces. Undersøgelser af deres holdninger til udskiftning og andre reformer peger på, at der var forskel fra egn til egn, landsby til landsby, bonde til bonde, men initiativerne oppefra favoriserede og understøttede de reformivrige og pressede de andre. De meget store salg til selveje, som især var udbredte i Jylland, lod sig ikke gennemføre, hvis ikke bønderne ville købe, og her er det værd at notere, at halvdelen af landets gårde blev solgt til selveje på en generation. Lokalundersøgelser viser, at nogle bønder holdt sig tilbage i første omgang, men i reglen endte også disse gårde med at være ejet af en bonde, som selv drev gården.

Den ældre landbohistoriske tradition gik ud fra, at bønderne hurtigt gik i gang med at tage jord under plov og forbedre driften efter udskiftningen, men det er der stillet spørgsmålstegn ved senere. Grundige undersøgelser fra Sverige, hvor datagrundlaget er godt, og kvantitativ landbrugshistorie står stærkere end i Danmark, peger i forskellig retning, idet skånske bønder tilsyneladende omstillede sig meget hurtigt, bønder i Västergötland modstræbende og langsomt og bønder i Mälardalslän noget midt i mellem, men samlet er hovedindtrykket dog, at der var forandring og stigende produktion.¹³ Fra Danmark peger beskrivelser fra begyndelsen af 1800-tallet mest på, at der kom forandring forholdsvis hurtigt, og desuden har særligt S.P. Jensen argumenteret for, at landbrugsproduktionen fra ca. 1760 til ca. 1860 godt og vel kunne følge med en stærkt stigende befolkning, så eksportoverskuddet steg.¹⁴ Noget skyldtes kvantitative udvidelser af agerarealet, men det kan kun forklare en del af væksten. En revolution var der langt fra tale om, men nye metoder, redskaber og afgrøder bredte sig trods alt så hurtigt, at øget befolkning ikke udløste et malthusiansk pres, som Pomeranz giver indtryk af.

Væksten i landbruget kom i meget høj grad gårdmændene til gode, fordi de nu enten ejede jorden eller fæstede den på vilkår, hvor de fik lov til at beholde de fleste af gevinsterne fra forbedringer og til dels og prisstigninger. Den støt voksende landarbejderklasse havde mindre glæde af udviklingen. Ved udskiftningen blev husmænds græsningsret på bymarken ganske vist erstattet af små jordlodder, men de var stadig for små til at leve af. Materielt blev landarbejderne ikke nødvendigvis direkte fattigere, men meget taler for, at arbejdstiden og -effektiviteten steg, og at mulighederne for at avancere socialt blev forringet, som påvist

13 Morell: *Agrar Revolution*; Svensson: *Agrara entreprenörer*; Olsson og Svensson: "Agricultural growth and institutions"; Nyström og Hallberg: "Two parallel systems".

14 Jensen: "Væksten i dansk landbrug".

bl.a. af Asbjørn Romvig Thomsen. Bondestanden var reelt ved at være opdelt i en middelklasse og en landarbejderklasse – hvad den ellers havde været i Sønderjylland allerede i 1700-tallet. Landarbejderklassens muligheder var få. Der kom ikke mange nye landbrug, og det var stort set umuligt at komme til gård, hvis man ikke var født til det, og hverken byerne eller Amerika bød for alvor på muligheder før et stykke efter midten af 1800-tallet.

Gårdmandsklassen førte selv an i næste omstilling til animalsk produktion og etableringen af andelsbevægelsen i sidste halvdel af 1800-tallet. Claus Bjørn har sagt, at andelsmejerierne er etableret af bønderne selv med deres egen økonomiske fordel for øje.¹⁵ De repræsenterede ikke helt ny teknologi, men en uhyre effektiv spredning af kendt teknologi og dækkede hele landet på tyve år. Det er langt hurtigere end f.eks. i Sverige. Noget lignende gælder en række omstillinger på gårdene selv. Gårdene tog sig af en primærproduktion, mens andelsbevægelsen både stod for at forarbejde og videresælge produkterne. Andelsbevægelsen var med til at sikre, at 100.000 små husholdslandbrug kunne producere til et internationalt marked – og den var kontrolleret af gårdmændene. I stedet for at udfordre den gamle struktur kom omstillingen til at bestyrke den. På den måde blev landbrugets modernisering anderledes end omstillingen i de sekundære erhverv, der betød en udvikling fra håndværk til industri. Primærlandbruget forblev husholdsorganiseret, men var afhængigt af industrielt organiserede overbygninger.

Også økonomisk og socialt blev gårdmandstanden yderligere styrket. Alligevel var der afstand mellem gårdmændene og samfundets øvrige over- og middelklasser. Langt op i tid blev det akademiske og økonomiske borgerskab ved med at se ned på bønder, som nu måske nok ikke længere blev set som dumme og dovne, men som ukultiverede og snæversynede, og man blev langt op i 1800-tallet ved med at tale om 'bondestanden', skønt begrebet i princippet var helt forældet i forhold til den formelle samfundsorden. Forfatningskampen, hvor det godsejer- og embedsmandsdominerede Højre ville holde det gårdmandsdominerede Venstre fra magten, er velkendt og understøttede forestillingen om forskel. Eliterne ville gerne alliere sig med bønderne mod arbejderklassen, men ikke indrømme bønderne ligeværd og lige indflydelse.

Midt under det opbyggede gårdmændene en ny kultur med foreninger og højskoler, ud over hvad andelsbevægelsen betød. Selvom meget var inspireret af borgerskabet og byerne, og selvom landboforeninger og brugsforeninger, højskoler og mejerier blev behandlet velvilligt og i et vist mål endda understøttet af myndighederne, blev de knyttet til en bevidsthed om at være i opposition, til at være modkultur. Mindst lige så afgørende blev foreningerne, andelsvirksomhederne og højskolerne indbegrebet af bøndernes egen kultur, for de selv styrede dem og ikke blot var massive modtagere i organisationer styret af de øvrige eliter. Som

15 Bjørn: *Danske mejeribrug*.

led i denne selvopfattelse fastholdt gårdmændene og deres kulturelle talsmænd i høj grad begrebet bonde, som de nu søgte at gøre til deres eget. Mens en engelsk *farmer* aldrig selv ville være *peasant*, kunne en dansk gårdmand sagtens kalde sig bonde. Bonden var ifølge hans egne talsmænd nok traditionsbunden, men ikke umoderne.

Omkring Første Verdenskrig stod denne bondeverden på sit højdepunkt. Den ny tids bønder var moderne traditionalister, individualistiske kollektivistiske og liberale antikapitalister. De svor til bondegårdene og husholdsmodellen som den rette måde at drive landbrug på, men var åbne over for ny teknik og hyldede naturvidenskabelig viden, som blev udbredt af landbrugsskoler og landboforeninger, som de selv stod bag. De var stærkt individualistiske på egen matrikel, men optrådte i høj grad kollektivt uden for den, og de var tilhængere af en liberal handelspolitik og til dels også af liberale muligheder for at tjene penge, men stærke modstandere af kapitalismens adskillelse af jord, arbejde og kapital. Tværtimod burde jorden og kapitalen tilhøre manden på gården, så de tre produktivkræfter var forenede i ét par næver. Det var det, man kaldte selveje, og 'selveje' og 'selvstændighed' var kernedyder. Endelig var der i landbruget en meget stærk bevidsthed om at være anderledes end byerhvervene – og at det var godt sådan.

Der var en del realitet i denne opfattelse. Det er tankevækkende, at der var meget lille bevægelse mod større enheder i primærlandbruget i tiden fra selvejets gennembrud til 1920'erne. Der var lovgivningsmæssige hindringer for at nedlægge de fæstegårde, der endnu var tilbage, men det var principielt muligt at købe to eller flere selvejergårde og lægge dem sammen. Det skete kun i ganske lille omfang. Det hændte, at rigmænd fra byerne købte bestående godser og herregårde, men de købte næsten ikke bondejord op, og der blev ikke skabt koncerner ved at slå flere godser sammen. Landbruget fik ingen Tietgen. I stedet blev det helt overvejende båret af gårdmænd og stadig drevet som udvidede familiebrug, og de mest initiativrige gjorde sig nok gældende ved at forbedre egen bedrift, men ellers mest ved at være ledere i landbrugets kollektive institutioner. Resultatet var, at landbruget endnu midt i det tyvende århundrede havde en langt større relativ andel selvstændige og en langt mindre andel lønmodtagere end de andre erhverv. Bondegårds- og husholdsmodellen bestod, og 'bondestanden' havde nok sin elite, men den ragede ikke så højt op, at den gled ud af gruppen.

Der var omvendt også blindheder i landbrugets selv billede som et stort set klasseløst samfund af selvstændige. Ganske vist var de mange karle og piger set med gårdmændenes og deres talsmænds øjne blot unge mennesker under uddannelse og på vej til selv at blive gårdfolk, men jeg har selv påvist, at den forestilling kun passede for måske halvdelen, mens resten måtte finde andet livsgrundlag, hvis de skulle etablere egen familie. Og mens mejerier og brugsforeninger nok havde en arbejdsorganisation, der kunne minde om en bondegård, gjaldt det ikke andelsslagterierne, som var store industrier med mange ansatte. Dem holdt landbruget på geografisk og mental afstand, skønt man her var arbejdsgiver. Landbru-

get var også dybt afhængigt af industrielt organiserede arbejdspladser i maskindustri, transport og andre erhverv, uden hvilke vejen fra gården til den engelske forbrugers morgenbord havde været umulig.

Forestillingen om en særlig model for landbrug blev imidlertid ikke effektivt udfordret. Fagbevægelsen søgte ganske vist at organisere landarbejderne, men havde ikke megen succes med det, og tanken om et velorganiseret lønmodtagerliv på landet blev ingen stor vision for hverken landarbejderne eller fagbevægelsen. Fra 1870'erne og frem søgte de fattige unge fra landet i stedet i stort tal mod byerne eller Amerika, hvor der var nye muligheder. De, der blev på landet, drømte mest om at blive selvstændige, og det fik de bedre mulighed for gennem en omfattende udstykningsbevægelse, som endte med også at blive en hovedhjørnesteen i Socialdemokratiets landbrugspolitik. Få har talt mere lyrisk om den selvstændige husmands liv end den socialdemokratiske landbrugspolitiker Kristen Bording. Husmandsbevægelsen blev således ikke et modbillede til landbrugets særlige værdier og særlige organisering, men snarere et forsøg på at strække dem til det yderste.

Antallet af danske landbrug, som en familie levede af, kulminerede først lige efter Anden Verdenskrig, og antallet af mennesker, som levede af erhvervet, nåede sit højdepunkt lige før krigen. Efter 1945 vendte det, fordi den tekniske udvikling nu løb så hurtigt, at produktionen kunne stige, mens beskæftigelsen faldt, og samtidig blev mulighederne i byerhvervene så store, at over halvdelen af landbrugsbefolkningen søgte andre veje på blot en generation. Ironisk nok gjorde det kun landbruget endnu mere anderledes end resten af samfundet, for lønmodtagerne var de første til at søge væk, så der næsten kun blev selvstændige tilbage, og næsten alt landbrug var ejet af bønder, der selv kørte traktor og passede arbejdet i stalden. Principielt forenede de stadig jord, arbejde og kapital i én hånd, men rigtig mange var dog dybt forgældede, så der var masser af fremmedkapital – men som lån.

Faktisk skal man frem til 1990'erne, før kapitalistiske forhold, som Steen Busck har defineret dem, for alvor begyndte at brede sig i den forstand, at bedrifterne nu voksede hurtigere end produktiviteten, så der kom adskillelse mellem arbejde og kapitalapparat. I dag er vi omsider derhenne, hvor det meste af det praktiske arbejde i kvæg- og svinebedrifter udføres af lønmodtagere, der ikke længere lever i husstand med ejerne. Stadig er de fleste virksomheder dog personligt ejet af aktive landmænd, og så vidt kan man tale om en form for bønder. Men ser vi på danskejet landbrug i Østeuropa, er det ikke en gang tilfældet. Her hersker en rent industriel organisation. Disse ændringer har jeg selv nylig haft lejlighed til at beskrive.¹⁶

¹⁶ Rasmussen: "Landbrug og landmænd".

”Kapitalister blev de til sidst”, kan man omskrive Steen Buscks udgangsreplik, men det skete sent, og indtil for ganske nyligt havde landbruget og bønderne deres særlige vej mod det moderne. Steen Busck har derfor ret i, at bønderne længe ikke rigtigt blev kapitalister, Thomas Højrup har ret i, at der var en i hvert fald delvis anden livsform end de, der ellers vandt frem, og Peter Henningsen har ret i, at bønder i hvert fald under nogle omstændigheder var imod, at den ene bredte sig for meget på bekostning af naboen. Kernen i det var en utrolig sejhed for bondegårdene og husholdslandbruget som grundstruktur. Langt ad vejen var strukturen fastholdt af kræfter uden for bønderne selv, men de holdt fast ved den, da de fik friere mulighed for at agere. I den forstand blev de ved med at være bønder og ved med at blive set og se sig selv som noget særligt. Det satte nok visse grænser for den økonomiske ageren, men det forhindrede ikke markedsøkonomi og initiativ.

LITTERATUR

- Arup, Erik: *Danmarks historie*, bd. 1, København: Hagerup, 1925.
- Bjørn, Claus: *Danske mejeribrug 1882-2000*, Århus: De danske Mejeriers Fællesorganisation, 1982.
- Busck, Steen: *Et landbosamfund i opbrud. Tradition og modernisering i Sundby på Mors i tiden 1660-1800*, Aarhus: Klim, 2011.
- Chayanov, A.V., Daniel Thorner & Basile Kerblay: *Chayanov on the theory of peasant economy*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1966.
- Christiansen, Palle Ove: ”Livsstile i 1700-tallets landsby. Kultur og kontraster blandt østdanske fæstebønder”, i samme: *Landsbyliv. Afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag*, Kerteminde: Landbohøistorsisk Selskab, 2004.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, København: Landbohøistorsisk Selskab, 2006.
- Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. København: Institut for Europæisk folkelivsforskning, 1983.
- Jensen, S.P.: ”Væksten i dansk landbrug fra 1760 til 1860”, i S.P. Jensen: *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914*, Årsløv: Landbohøistorsisk Selskab, 2007, 125-150.
- Kjærgaard, Thorkild: ”Gårdmandslinien i dansk historieskrivning”, *Fortid og Nutid*, 28 (2), 1978, 178-191.
- Kjærgaard, Thorkild: *Den danske revolution 1500-1800. En økohøistorsisk tolkning*, København: Gyldendal, 1991.
- Morell, Mats: *Agrar Revolution. Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanns län 1750-1920*, Uppsala: Uppsala Universitet, 2022.
- Nyström, L. & Hallberg, E.: ”Two parallel systems. The political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805-65”, *Historia Agraria*, 76, 2018, 85-122.
- Olsson, M. & Svensson, P.: ”Agricultural growth and institutions. Sweden 1700-1860”, *European Review of Economic History*, 14 (2), 2010, 275-304.
- Pomeranz, Kenneth: *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000.
- Poulsen, Bjørn: *Bøndens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Odense: Landbohøistorsisk Selskab, 1990.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: ”Familie, brug og familiebrug. Familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000”, *Landbohøistorsisk Tidsskrift*, 1, 2011, 10-43.

- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Handelsbønder eller moderne landmænd. Optegnelsesbøger fra nordslesvigske bønder i 1700-tallet som kilder til landbrug og økonomi". I Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle (red.): *Land og by på tværs 1000-1800. Festskrift til Bjørn Poulsen på 65-årsdagen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020, 456-485.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Landbrug og landmænd". I Gudrun Gormsen (red): *Dansk landbrug 1945-2022*, København: Gads Forlag, 2022, 54-91.
- Svensson, Patrick: *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800-1870*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2001.
- Thomsen, Asbjørn Romvig: *Lykkens smedje. Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*, Kbh.: Landbohistorisk Selskab, 2011.

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN
ENHEDSLIEDER OG MUSEUMSINSPEKTØR, DR. PHIL
MUSEUM SØNDERJYLLAND
CPR@MSJ.DK